

Saloxiddinova Gulshan Hazratqulovna

Sirdaryo viloyati Sayhunobod tumanidagi 32-maktab tarix fani uqituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada hozirgi Sirdaryo viloyati kelib chiqish tarixi yoritib berilgan. Sirdaryo viloyati hududi ham boshqa viloyatlar kabi ko'xna ekanligi tarix bugun tan olmoqda. Sirdaryo viloyati tabiiy iqlim jihatdan tabiatida kuzatilgan o'zgarishlar batafsil keltirib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *Sirdaryo, Yaksart, aholi, o'lka, mahalliy, Ustrushona, Mirzacho'l, tekislik, adirlik.*

Qadimgi Sirdaryo tarixi haqida ma'lumot beruvchi muhim yozma manba qad. yunon tarixchisi Arrianning "Iskandarning harbiy yurishlari" asaridir. Bu asarda Sirdaryo "Tanais", "Yaksart" nomi bilan yuritiladi.

Mil. av. 3—2-asrlarda O'rta Osiyoning shimoliy rayonlarida 5 ta mayda davlatlardan iborat Qang'yuy davlati ittifoqi yuzaga keladi. Uning tarkibiga hozirgi Sirdaryo viloyati hududlari ham kirgan. Ushbu davrda ko'chmanchi aholining viloyat hududiga kelib o'rnatilishi yer tanqisligini yuzaga keltiradi. Natijada hozirgi Xovos tumanining g'arbiy qismlari ham aholi tomonidan o'zlashtiriladi. Sho'rbuloqsoyning quyi qismida Eski Xovos yodgorligi, Shirinsoyning quyi qismida Munchoqtepa yodgorligi qad ko'taradi.

Sirdaryo viloyati hududi ilk bor alohida o'lka— Ustrushona sifatida Beyshi, Suyshi va Tanshu kabi Xitoy yilnomalarida tilga olinadi. Undan oldingi manbalarda Sharqiy Sao (suvi yo'q) deb yuritiladi. Uning bunday nomlanishi hududda qo'shni Choch va Sug'ddan farqli ravishda daryolarning ko'p bo'lmaganligi bilan izoxlanadi. Nisbatan o'lkaning to'laroq nomlanishi Tanshu yilnomalarida ("Shuaydushana", "Suydushana" nomlari bilan) berilgan. Tan imperatorlari saroyida o'lka nomi, shuningdek, Layviy (mag'rurligini sezgan holda bo'ysunmoq) deb ham yuritilgan. Viloyat qad. aholisining tili sug'd tiliga o'xshash tilda so'zlashuvchi Sirdaryo va Amudaryo oralig'ida yashagan aholi tiliga yaqin bo'lgan. Xan davri yozma manbalarida Dovon (Farg'ona)dan to Ansi (Baqtriya)gacha bo'lgan hudud aholisi turli shevalarda gaplashsalarida, bir-biriga yaqin tidda gaplashganlar va o'zaro birbirini tushunganlar deyiladi.

Mil. 6-asrda Turk xoqonligi davrida mahalliy aholining turk qabilalari bilan munosabatlari rivojlanadi. Qudaandachilik munosabatlari o'rnatiladi. Ustrushona afshini Xasan ibn Haydar turk lashkarboshisining qiziga uylangan. 8-asrga oid Xitoy yozma manbasi Syuandzanda yozilishicha, o'lka "Sutulisen" deb nomlanadi. Shuningdek, unda shim.g'arbda katta cho'l (Mirzacho'l) joylashganligi, o'lka hukmdori Bosi tog'i (Turkiston tog' tizmasi)ning shim. yon bag'rida yashaganligi haqida

ma'lumotlar bor. O'lkada zarb qilingan 6—8-asrlarga oid tangalar Ustrushonaning ilk hukmdorlari Chirdmish, Satagari, Raxang haqida ma'lumot beradi.

Hokimiyat shu davrda otadan bolaga o'tgan. 8-asr boshida Ustrushonaga arablar bostirib kirgan. Ustrushona arab va Tan sulolasi o'rtasidagi kurash maydoniga aylangan. 749 yilda xitoyliklar yurish qilgan bo'lsa, 751 yilda Ustrushonani arablar bosib olgan. Fakultgina 9-asr boshlaridan Haydar ibn Qavus arab xalifasi xizmatiga kiradi.

893 yilda afshinlar sulolasi ag'darib tashlanib Ustrushona Somoniylar davlati tarkibiga kiritshshi. O'rta asrlardagi Ustrushona haqida birmuncha to'liq ma'lumotlar arab yozma manbalarida mavjud. Ularda aytilishicha, o'lka hududi Xo'janddan Samarqandgacha, Sirdaryo daryosi va Mirzacho'ldan to Hisor tizma tog'larigacha bo'lgan. Istaxriy (10-asr) ma'lumotiga ko'ra, Ustrushonaning ko'pgina qismini tog'lar egallagan bo'lib, unda "kemalar suzishi mumkin bo'lgan daryo ham, ko'l ham yo'q". Havkalga binoan, Movarounnaxrning boshqa viloyatlari qatori Ustrushona ham qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan ajralib turardi. Bu mahsulotlar viloyat tashqarisiga, jumladan, Xo'jandga chiqarilgan. Ayrim shaharlarda bozorlar bo'lgan. Ustrushonaliklarning fahri Mink va Marsmandada ishlab chiqarilgan temir qurollar bo'lib, ular Xurosonda ishlatilgan va Iroqqacha shu qurolyarog' bilan qurollanganlar. Ustrushona poytaxti Bunjikat sh. bo'lgan. O'rta Osiyodagi boshqa davlatlar qatori Ustrushona ham keyingi hayotida qoraxoniylar, mo'g'ullar, temuriylar, shayboniylar va boshqa davlatlari tarkibidagi tarixiy davrlarni boshidan kechirgan.

Sirdaryo viloyati hududida arab geograflari tomonidan eslatib o'tilgan ikkita manzilgoh bor. Bu Sabat va Xovosdir. Xovos shu nomdagi rustakning markazi bo'lgan. Yozma manbalarda u haqida ma'lumotlar deyarli uchramaydi. Arab geograflari esa uni faqat karvon yo'llari chorrahasidagi manzilgoh sifatida tilga olishadi. Ibn Xavqal Xovos yo'li haqida: "Agarda kim Zomindan Xo'jandga Xovos yo'lidan bormoqchi bo'lsa, uning yo'lida Kurkat uchraydi",- degan ma'lumot qoldirgan. V.V.Bartold esa Chirchiq vodiysiga ikkita yo'l olib borganligi, biri Xovosdan, ikkinchisi Jizzaxdan, deb yozadi. Xovosning Ustrushona shaharlari qatori tilga olinmaganligi, o'sha davrda u qishloq bo'lganligidan dalolat beradi.

Qadimgi viloyat axoliyey, asosan, soy va chashmalar bo'ylarida vohavoha bo'lib hayot kechirishgan. Viloyat hududida Xo'jamushkentsoy, Sho'rbuloqsoy, Mug'olsoy, Tagobsoy, Sarmichsoy singari suv manbalari bo'lgan. Suv balansining buzilishi manzilgohlarning yo'q bo'lib ketishiga yoki boshqa joyga ko'chib o'tilishiga olib kelgan.

Sirdaryo viloyatida qadimgi kanallarning izlari, sardobalar mavjud. 70 km uzunlikdagi O'rinboyo'g'iz, Iskandarariq, Buxoroariq juda qad. kanallardir. 15-asrda Shohrux va Ulug'bek Sirdaryodan Mirzacho'lga kanal orqali suv chiqartirgan. Keyinchalik Mirzacho'lning janubi-sharqida Bo'zariq, Sirdaryoning o'ng tomonida Dalvarzinariq barpo etilgan. Qiyot ko'li yonida Sirdaryodan suv oladigan mayda ariqlar bo'lgan. 1872-yilda Bekobod yonida Kaufman kanali (13 km), 1878—82 yillarda

To'ng'izariq (6 km) qazildi. 1883—85 yillarda Iskandarariq va Buxoroariq qayta kavlandi. 1891—95 yillarda Farhod tog'i yonida maxsus to'g'on (Shohto'g'on) qurildi. 1896-yilda hozirgi Do'stlik kanali qazilib Mirzacho'lning ichkarisiga suv yuborildi. 1897-yilda Mirzacho'lda birinchi marta 6 ga yerga paxta ekildi. 1899-yilda 8 ming ga, 1907-yilda 9,09 ming ga, 1910-yilda 12,2 ming ga, 1915-yilda 34,5 ming ga yer sug'orilib, 19 ming ga yerga paxta ekildi. 1926-yilda 180 km ariq va kanallar qazildi, sug'oriladigan maydonlar 53 ming gektarga yetdi, 1927-yilda 60 ming ga (shundan paxta 27 ming ga), 1929-yilda 68 ming ga, 1934-yilda 134 ming ga, 1938-yilda 154 ming ga (shundan paxta 40 ming ga) yer sug'orildi. 1942-yilda 180 ming ga yer (shundan 70 ming ga yer paxta) sug'orildi. 1943—48 yillarda Farhod GES, bosh to'g'on Do'stlik kanaliga tutashtirildi. Boyovut kanali va Farxrd suv ombori qurildi. Natijada Mirzacho'lning jan. qismi va Dalvarzin cho'lini sug'orish masalasi hal qilindi. 1956—59 yillarda Qayroqqum suv ombori va GES (quvvati 126 ming kVt) qurildi. 1956-yillarda sug'oriladigan yerlar maydoni 280 ming gektar yerga yetdi. 1960-yilda Janubi Mirzacho'l kanali (uz. 128 km) qazildi. 1958-yilda sho'r suvlarni oqizish uchun 90 km uzunlikdagi Markaziy Mirzacho'l kollektori qurilib, Boyovut va Yettisoy kollektorlariga qo'shildi. Viloyat qududidan Sirdaryo oqib o'tadi. Respublikaning sharqiy qismida joylashgan. 1963 yil 16 fevralda tashkil etilgan. Maydoni 4,3 ming km². Aholisi 372,2 ming kishi, asosan, o'zbeklar, shuningdek, qozoq, tojik, rus va boshqa millat vakillari yashaydi. 1 km² ga o'rtacha 156,3 kishi to'g'ri keladi. (2005). Tarkibida 5 shahar, 6 shaharcha, 8 qishloq tumani va 75 qishloq fuqurolar yig'ini bor. Markazi – Guliston shahri. Relifi, asosan, to'lqinsimon tekislik bo'lib, janubdan shimoliy-g'arbga pasayib boradi. Mirzacho'l dashtining bir qismi viloyat hududiga kiradi. Balandligi shimolda 230 m, markaziy qismida 400-500 m, janub va janubiy-g'arbda 600-650 m. Sharqida keng Sirdaryo vodiysi joylashgan. Mezozoy va kaynozoy davrida, asosan, cho'kindi jismlarning qalin qatlami bilan qoplangan. Sho'ro'zak, Mirzarabot, Sardoba kabi botiqlar mavjud. Tekislik qismi daryolar oqizib keltirgan yotqiziqlardan hosil bo'lgan, ba'zi joylarini ko'l, botqoq va sho'rxok yerlar egallagan. Viloyatda yangi kanallar, zovurlar qazilib, cho'l o'zlashtirildi va ekin maydonlarga aylantirildi. Tekislik qismida irrigatsiya inshootlari qurilib paxtazor, bog' va tokzor barpo qilindi. Adirlar lalmikor yerlar va yaylovlardan iborat.

Ob-havosi keskin o'zgaruvchan va quruq. Yillik o'rtacha temperaturasi shimolda - 60 , janubda – 20. Qishda havo tez sovuydi va temperatura - 300 gacha (Gulistonda – 350) pasayadi. Ba'zan, qish o'rtalarida havo birdaniga isib, keyin sovib ketadi. Yozi

quruq va issiq. Iyulning oʻrtacha temperaturasi 27-290. Yozda temperatura 32-450 gacha koʻtariladi. Koʻpincha issiq shamol (garmsel) tuproqni quritadi va oʻsimliklar rivojlanishiga yomon taʼsir qiladi. Vegetatsiya davrida 218 kun. Yillik yogʻin 180-220 mm, asosan, qishda yogʻadi. Yozda kuchli bugʻlanish sababli yer osti suvlari yuza maydonlarining tuprogʻini shoʻr bosadi. Noyabrdan martgacha tez-tez esib turadigan «Bekobod shamoli» tezligi 20-25 m/sek. (Boyovut tumanida 40 m/sek.) ga yetadi. Iyota daraxtzorlari barpo qilingan. Tuproqlari, asosan, och tusli boʻz tuproq boʻlib, kam va oʻrtacha shoʻrlangan, qumoq va soz tuproqlardir. Tekisliklarda shoʻrxok va shoʻrxoksimon tuproq uyaraydi. Yer osti suvining chuqurligi 5-6 m. Shoʻroʻzak massivida, oʻzlashtirilmagan, pastlik joylarda shoʻrxoklar keng tarqalgan. Oʻsimliklardan lolaqizgʻaldoq, Boychechak, chuchmoma, qoqi yalpiz, ismaloq, yantoq, shoʻra, shuvoq, qoʻngʻirbosh, qoʻziquloq, tuyatovon, quyonsuyak, juzgʻun, qovul, oqquray, qiltiq, karrak, rang, iloq, betaga, qiyoq, qamish, yulgʻun, oqbosh, qushqoʻnmas, naʼmatak, mingboshi, chitir, gʻumay, pechak, saksovul, har xil butalar, jiyda, doʻlana, tol, terak, qayragʻoch, oq akatsiya, zarang, shumtol va boshqalar oʻsadi. Yovvoyi hayvonlardan jayra, tulki, boʻri, chiyaboʻri, qobon, jayran, nuriya, ondatra, koʻrsichqon, suvkalamush, tipratikan, yumronqoziq, kaltakesak, ilon, toshbaqa, falanga, chayon, qoraqurt; qushlardan xoʻjasavdogar, moyqut, bulduruq va boshqalar bor. Qishloq xoʻjaligida paxtachilik, gʻallachilik, pillachilik. Mevachilik, sabzavot-polizchilik va chorvachilikka ixtisoslashgan. Viloyatda xususiy va jamoa xoʻjaliklarida qoramol, qoʻy va echki, parranda, shuningdek, yilqi boqiladi.

Viloyatda dastlabki radioeshittirishlar 1963 yildan boshlangan. Viloyat radiosi oyiga 21 soat 20 daqiqa hajmida eshittirishlar beradi. 1996 yilda viloyat telestudiyasi tashkil etilib, telekoʻrsatuvlar bera boshladi.

Maʼmuriy yodgorliklardan viloyatning Sardoba tumanida qadimgi sardoba inshooti saqlanib qolgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Масальский В.И. Туркестанский край. Спб.: Изд. А.Ф.Девриена, 1913.
2. Кауфман А. Переселение и колонизация. Спб.: Типография товарищества “Общественная польза”, 1905.
3. Мошкова В.Г. Некоторые общие элементы в родоплеменном составе узбеков, каракалпаков и туркмен// Материалы по археологии и этнографии Узбекистана: Труды института Истории и археологии АН УзССР. Т. 2. – Т., 1950. – С. 141-149;
4. Мошкова В.Г. Ковроделие узбеков племени туркмен // Ковры народов Средней Азии. – Т.:1977. – С. 69-77.